

पक्षांतर बंदी कायदा आणि पक्षीय राजकारण

कु. सुशांत चंद्रकांत पाटील, संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
प्राचार्य डॉ. दिनकर विष्णू पाटील

गोषवारा :

लोकशाही शासन प्रणालीमध्ये 'निवडणूक' ही एक महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. निवडणुकीच्या माध्यमातून कायदेमंडळातील प्रतिनिधी निवडले जातात. हे प्रतिनिधी कोणत्या ना कोणत्या राजकीय पक्षाचे सदस्य असतात. राजकीय पक्षांच्या माध्यमातून ते जनतेच्या इच्छा-आकांक्षा व्यक्त करत असतात. त्यामुळे विविध गट समूहाचे हितसंबंध जपणारे, भिन्न विचारसरणी असलेले राजकीय पक्ष जन्म घेतात. राजकीय पक्षांमध्ये देशाचा कारभार चालवण्यासाठी मुक्त आणि निष्पक्ष स्पर्धा असणे हे निरोगी लोकशाहीचे लक्षण आहे. राजकीय पक्ष भिन्न विचारसरणींना ठोस आकार देतात आणि कोणत्याही लोकशाहीच्या यशासाठी ते गरजेचे असते. मात्र, राजकीय पक्षांतर हा भारतातील पक्षीय राजकारण व लोकशाहीसाठी चिंतेचा विषय आहे. त्यामुळेच राजीव गांधींनी १९८५ साली अशा पक्षांतराना आळा बसावा यासाठी तसेच संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषतः सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून पक्षांतर बंदी कायदा संमत केला. परंतु पुढील काळात या कायद्यातील पळवाटांचा आधार घेऊन राजकीय पक्षांनी पक्षांतराची नवी शक्यता शोधून काढली. याआधी होणारी पक्षांतरे वैयक्तिक असत परंतु पक्षांतर बंदी कायदा आल्यानंतर अशा पक्षांतरांना आळा बसून घाऊक पक्षांतरे होऊ लागली. १९८८ नंतर तर या प्रवृत्तीचा अतिरेकच झालेला पाहायला मिळतो. आपले लोकप्रतिनिधी तत्त्वापेक्षा व्यवहारवादावर, पक्षहितापेक्षा स्वहितावर आणि पक्षसंघटनेपेक्षा स्वार्थावर आरूढ झाल्यामुळे पक्षांतर बंदी कायद्याचा 'फार्स' झालेला दिसून येतो. सत्तेच्या हव्यासापोटी पक्षालाच भगदाड पाडण्याची राजकीय प्रवृत्ती दिवसेंदिवस अधिक प्रबळ होत जाताना दिसतेय. अलीकडील दोन-तीन वर्षांमध्ये घडलेली उदाहरणे पाहता या निष्कर्षाला बळ मिळते. जगभरातील अनेक देशांमध्ये पक्षांतरे होत असतात. यात गैर असे काहीही नाही. परंतु भारतात होणारी पक्षांतरे ही इथल्या पक्षीय लोकशाहीला संपुष्टात आणणारी आहेत. भारतात एखादा कायदा हा उदात्त हेतूने केला जातो परंतु त्याचा दुरुपयोग करून त्यातून भलत्याच गोष्टी साध्य केल्या जातात. आज पक्षांतर बंदी कायद्याला ३७ वर्षे पूर्ण होऊन गेली आहेत. त्यामुळे एवढ्या वर्षांतला अनुभव डोळ्यासमोर ठेवून या कायद्याचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे.

Keywords :

संसदीय लोकशाही, प्रातिनिधिक लोकशाही, पक्षीय राजकारण, पक्षांतर बंदी कायदा, पक्षादेश (व्हीप).

प्रस्तावना :

भारत हे एक संसदीय लोकशाही असलेले राष्ट्र आहे. देशाच्या कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी हे जनतेकडून प्रत्यक्षरित्या निवडले जातात व अप्रत्यक्षरित्या त्यांच्याकडून देशाचा राज्यकारभार केला जातो. म्हणजेच कायदेमंडळाचे प्रतिनिधी म्हणजेच खासदार, आमदार हे देशातील जनतेचे प्रतिनिधित्व करत असतात. त्यामुळे अप्रत्यक्ष लोकशाहीला 'प्रातिनिधिक लोकशाही' असे सुद्धा म्हटले जाते.

प्रातिनिधिक लोकशाही मध्ये जनतेचा मताधिकार हा सर्वश्रेष्ठ असतो. म्हणजेच सभागृहाचे अंतिम अधिकार जनतेकडे असतात. परंतु हा आपला अधिकार आपण निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीच्या मार्फत चालत असतो. लोकांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्याची, लोककल्याणकारी योजना राबविण्याची व ठरवण्याची जबाबदारी ही लोकप्रतिनिधींची असते. हा प्रतिनिधी कोणत्यातरी पक्षीय संघटनेचा सदस्य असतो. पक्षीय संघटनेचा किंवा एखाद्या वर्ग संघटनेचा सदस्य असणे हेदेखील महत्त्वाचे आहे कारण समाजाच्या आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याचे काम या संघटना करत असतात. त्यामुळेच राजकीय पक्षांची आवश्यकता असते. आपल्या विवेक बुद्धीला अनुसरून ज्या राजकीय पक्षाची ध्येयधोरणे योग्य वाटतील त्याची निवड करून त्या त्या राजकीय पक्षामध्ये सहभागी होणे यातच लोकशाहीचे मर्म आहे.

आपले लोकप्रतिनिधी पक्षाच्या तिकिटावर निवडणूक लढवितात. म्हणजेच ते त्या पक्षाच्या ध्येय-धोरणांशी बांधील असतात. परंतु एखाद्या वेळी जेव्हा त्यांना पक्षाची ध्येय धोरणे मान्य नसतात त्यावेळी पक्षांतर घडते. पक्षांतर ही प्रक्रिया लोकशाहीला अनुसरून असली तरी पक्षीय राजकारण व लोकशाहीच्या दृष्टीने ते घातक ठरते. पक्षाच्या अस्तित्वावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणाऱ्या या प्रक्रियेला आळा बसावा, पक्षीय राजकारणातील 'आयाराम-गयाराम' प्रवृत्ती कमी व्हावी,

संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषतः सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून १९८५ साली केंद्रातील राजीव गांधी सरकारने संविधानात ५२वी घटनादुरुस्ती करून 'पक्षांतर बंदी' हा कायदा पास केला. या कायद्यामागे पक्षनिष्ठांचा व्यापार करून जनादेशाचा अनादर करणाऱ्या सत्ताकांक्षी वृत्तीला पायबंद बसावा, हा हेतू होता.

एकंदरीत, भारतीय पक्षीय राजकारणाचा अभ्यास करताना पक्षांतर बंदी कायद्याच्या निर्मिती पाठीमागची पार्श्वभूमी, त्याची कारणमीमांसा समजून घेणे गरजेचे ठरते. पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीचे आणि नंतरचे पक्षीय राजकारण यातील यातील मुख्य फरक म्हणजे राजकीय पक्षांचे वाढलेले महत्त्व आणि त्यातून निर्माण झालेली पक्षप्रमुखांची हुकूमशाही. त्यामुळे आज या कायद्याला ३८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर त्याचे पुनरावलोकन होणे अत्यंत गरजेचे आहे. यासाठीच पक्षांतर बंदी कायद्याचा समग्र अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

संशोधन समस्या :

भारतातील पक्षीय राजकारण समजावून घ्यायचे असेल तर पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वीचे पक्षीय राजकारण आणि तो अस्तित्वात आल्यानंतरचे पक्षीय राजकारण याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. या संशोधन समस्येतूनच संशोधकाला प्रस्तुत शोधनिबंधाची आवश्यकता भासली.

उद्दिष्टे :

- १) पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण होण्यामागच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.
- २) पक्षांतर बंदी कायद्याचा सखोल अभ्यास करणे.
- ३) पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण होण्या पूर्वीचे आणि नंतरचे पक्षीय राजकारण अभ्यासणे.

गृहितके :

- १) पक्षीय राजकारण निकोप राहून सौदेबाजी ला आळा बसावा म्हणून पक्षांतर बंदी कायदा निर्माण झाला.
- २) पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे वैयक्तिक पक्षांतराला मर्यादा आल्या असल्या तरी त्यातील काही पळवाटांमुळे घाऊक पक्षांतराला मूकसंमतीच मिळाली.
- ३) पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे भारतातील पक्षीय राजकारण ढवळून निघाले आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. उदा. वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, विविध संदर्भग्रंथ, अहवाल इ. चा आवश्यकतेनुसार वापर करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :

स्वतंत्र भारतात १९५२ पासून पक्षीय स्पर्धेचे व निवडणुकांचे राजकारण सुरू झाले. १९५२ ते १९८५ दरम्यान भारतात केंद्रात व अनेक राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पक्षांतरे होत असत. तसे पाहिले तर हा प्रकार जगभरच्या लोकशाहीत होत असतो. पण, आपल्याकडे मात्र पक्षांतर अनेक आमिषांसाठी केले जात असते. यासंदर्भात कुप्रसिद्ध प्रकार म्हणजे १९७० च्या दशकात हरियाणा राज्यातील 'आयाराम गयाराम' प्रकरण ! या आमदाराने २४ तासांमध्ये चार-पाच वेळा पक्षांतर केले होते. तेव्हा जागतिक पातळीवर भारतीय लोकशाहीची थड्या केली जात असे. पाश्चात्य वृत्तपत्रे भारतीय लोकशाहीतील या प्रकारावर यथेच्छ टीका केली होती.

भारतीय राजकारणात १९८५ पर्यंत पक्षांतर बंदीच्या विरोधात कायद्यात कोणतीही तरतूद नव्हती. १९६७ नंतर पक्षांतरबंदी कायद्याची आवश्यकता वाटू लागली. कारण १९६७ मध्ये झालेल्या निवडणुकीत देशातील बहुसंख्य राज्यांमध्ये काँग्रेसचा पराभव झाला. पण त्यानंतर मोठ्या प्रमाणावर पक्षांतरे सुरू झाली. चौथ्या आणि पाचव्या सार्वत्रिक निवडणुकांदरम्यान, १९६७ -१९७२, लोकसभा आणि सर्व विधीमंडळांच्या एकूण ४००० सदस्यांपैकी जवळपास २००० सदस्यांनी पक्षांतरं केली होती. हरियाणामध्ये काही आमदारांनी तीन-तीन वेळा पक्षांतरे केली होती. यातूनच आयाराम-गयाराम संस्कृती रूढ झाली. हरियाणामध्ये भजनलाल यांनी मुख्यमंत्रीपदावर असताना मंत्रिमंडळासह पक्षांतर केले होते. पक्षांतरे वाढू लागल्याने पक्षांतरबंदी कायद्याची आवश्यकता भासू लागली.

१९६७ नंतर पक्षांतर रोखण्याकरता देशपातळीवर गंभीर चर्चा सुरू झाली होती. इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना तत्कालीन गृहमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली होती. या समितीने १९६८ मध्ये एक अहवाल सादर केला ज्यामुळे संसदेत पक्षांतर विरोधी विधेयक सादर करण्याचा पहिला प्रयत्न झाला. विरोधी पक्ष या विधेयकाला पाठिंबा देत असले तरी, तत्कालीन इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सरकारने संयुक्त निवड

समितीच्या विचारार्थ ही बिल पाठवले. या समितीने सुचवले होते की, पक्षांतर करणाऱ्या लोकप्रतिनिधींना मंत्रीपदे बहाल करू नयेत. तसेच त्यांनी राजीनामा देऊन जनमताला सामोरे जावे. तो निवडून आला तरच त्याचा समावेश करावा. पक्षांतर केलेल्या उमेदवाराला किमान एक वर्षे निवडणूक लढवण्यास प्रतिबंध करावा. मात्र पुढे हा अहवाल व त्यातील सूचना बासनात गुंडाळण्यात आल्या.

पक्षांतर बंदी कायदा संसदेत संमत :

पुढे १९८५ साली जेव्हा राजीव गांधी सत्तेवर आले तेव्हा त्यांनी तातडीने हा प्रकार थांबवण्यासाठी पक्षांतर बंदी कायदा पारित केला. त्यानुसार राज्यघटनेमध्ये १० वे परिशिष्ट समाविष्ट करण्यात आले. यामुळे पक्षांतरांना काही काळ आळा बसला, पण लवकरच आपल्या राजकारणी वर्गाने या कायद्याची थड्या सुरू केली. हे शक्य झाले याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे, आमदार-खासदारांना 'अपात्र' ठरवण्याचा अधिकार सभापतींना देण्यात आला आहे. आपल्या देशात सभापती म्हणजे सत्तारूढ पक्षाचा ज्येष्ठ नेता. 'सभापती' पदावर बसलेल्या व्यक्तीने क्रिकेट सामन्यातील पंचाप्रमाणे निःपक्षपाती असावे, अशी अपेक्षा असते. मात्र, सत्तारूढ पक्षाचा ज्येष्ठ नेता असलेली व्यक्ती सभापतीपदावरून ही पक्षीय राजकारण करताना दिसते. एवढेच नव्हे तर आमदार-खासदारांना अपात्र ठरवणारा अधिकार फार सैलपणे वापरून जमेल तसे व जमेल तेव्हा सत्तारूढ पक्षाला सभागृहात मदत करत असते. थोडक्यात पक्षांतर बंदी कायदा जरी अस्तित्वात असला तरी राजकीय पक्षांनी त्यातील पळवटांचा वापर करून सत्तांतरे घडवून आणली आहेत.

'पक्षांतर बंदी कायदा' प्रभावहीन :

पक्षीय राजकारणातील 'आयाराम-गयाराम' प्रवृत्ती कमी व्हावी, संसदीय लोकशाही अधिक निकोप व्हावी, विशेषतः सत्तेच्या राजकारणातील सौदेबाजीला आळा बसावा, या उद्देशातून १९८५ साली केंद्रातील राजीव गांधी सरकारने संविधानात ५२ वी घटनादुरुस्ती करून 'पक्षांतर बंदी' हा कायदा पास केला. या कायद्यामागे पक्षनिष्ठांचा व्यापार करून जनादेशाचा अनादर करणाऱ्या सत्ताकांक्षी वृत्तीला पायबंद बसावा, हा हेतू होता व आहे. पुढे २००३ मध्ये केंद्रात वाजपेयी सरकार असताना या कायद्यातील काही त्रुटी दूर करण्यासाठी ९१ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. कायदेमंडळातील तसेच राज्यविधीमंडळातील एकूण सदस्यसंख्येच्या (फुटणाऱ्या पक्षातील एकूण सदस्यसंख्येच्या) एक तृतीयांश गट फुटला, तर ते 'पक्षांतर' मानले जाणार नाही, तर ती 'पक्षफूट' असेल, या मूळ तरतुदीत बदल करून सदस्यांची संख्या दोन तृतीयांश असावी, अशी सुधारणा करण्यात आली.

मात्र मागील चार दशकांतील नानाविध पक्षांतरे पाहिली की, हा कायदा किती दुर्बल, कुचकामी आहे, हे सिद्ध होते. उलट या कायद्यामुळे पक्षांतराची वाटचाल 'किरकोळ' कडून 'घाऊक' कडेच सुरू झाल्याचे दिसते. १९८८ नंतर तर या प्रवृत्तीचा अतिरेकच झालेला पाहायला मिळतो. आपले लोकप्रतिनिधी तत्त्वापेक्षा व्यवहारवादावर, पक्षहितापेक्षा स्वहितावर आणि पक्षसंघटनेपेक्षा स्वार्थावर आरूढ झाल्यामुळे पक्षांतर बंदी कायद्याचा 'फार्स' झाला आहे. सत्तेच्या हव्यासापोटी पक्षालाच भगदाड पाडण्याची राजकीय प्रवृत्ती दिवसेंदिवस अधिक प्रबळ होत जाताना दिसतेय. त्यामुळे या कायद्याचा पुनर्विचार करण्याची वेळ आली आहे.

वैचारिक भिन्नता, कार्यक्रमांतील तफावत, पक्षनिष्ठा, लोकनिष्ठा, यापैकी कोणताही निकष लावण्याचे कायदेशीर बंधन फुटीर-बंडखोर गटावर नसल्यामुळे तत्त्वशून्य व तडजोडीचे, आकड्यांचे राजकारण करणाऱ्यांनी 'पक्षांतर'ला 'पक्षफूट' असे गोंडस नाव देऊन आपल्या सत्तांधपणाला राजकारणात प्रतिष्ठित केले आहे. पक्षनिष्ठेसोबत पक्षांतर्गत लोकशाही आणि जनतेने निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधींची सदसदविवेकबुद्धी, यांचा ताळमेळ घालण्यात 'लोकशाही-संस्कृती' कमी पडल्यामुळे 'पक्षांतर बंदी कायदा' प्रभावहीन ठरला आहे.

'पक्षांतर बंदी कायदा'तील तरतुदी आणि पळवाटा :

'पक्षांतराच्या कारणास्तव सदस्यत्वास मुकण्यासंबंधीचे अनुबंध' असे या कायद्याचे शीर्षक आहे. राज्यघटनेला दहावे परिशिष्ट जोडून प्रथमच राजकीय पक्षांना या कायद्याद्वारे घटनात्मक स्थान देण्यात आले. तत्पूर्वी राजकीय पक्षपद्धतीबाबत घटनेत तरतुदी नव्हत्या.

पक्षांतर बंदी कायद्यातील काही तरतुदी अशा :-

१) एखाद्या लोकसभा तसेच घटक राज्यातील विधानसभा सदस्याने आपल्या मूळ पक्षाचे सदस्यत्व सोडून इतर पक्षात प्रवेश केला असेल

२) सभागृहात तुमच्या पक्षाने ज्यांच्या बाजूने मतदान करण्यास सांगितले आहे, त्याविरुद्ध भूमिका घेतली तर

३) पक्षाने पक्षादेश (व्हीप) काढल्यानंतर हेतूपुरस्सर तुम्ही सभागृहात गैरहजर राहिला असाल तर, तसेच एखाद्या अपक्ष सदस्याने एखाद्या राजकीय पक्षात प्रवेश केला असेल तर...

या कारणांमुळे सदस्यांना पक्षांतराचा दोष लागून त्यांचे त्या सभागृहातील सदस्यत्व संपुष्टात येते. मात्र याला काही अपवाद ठेवण्यात आले आहेत. उदा. एखाद्या पक्षाच्या एकूण सदस्यांपैकी दोन तृतीयांश सदस्यांचा गट बाहेर पडला, तर ते पक्षांतर न मानता पक्षफूट मानली जाईल. तसेच जर एखाद्या पक्षाचे दुसऱ्या पक्षात विलिनीकरण झाले किंवा पक्षफुटीतून एक नवा पक्ष अस्तित्वात आला, तर तेदेखील पक्षांतर ठरणार नाही. महत्त्वाची बाब म्हणजे पक्षांतराबाबतचा अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार संबंधित सभागृहाच्या अध्यक्षकडे (पीठासिन अधिकारी) असेल. त्याविरुद्ध कोणत्याही न्यायालयात जाता येणार नाही.

पक्षांतर बंदी कायदा व पक्षीय राजकारण :

आपल्या देशातील राजकीय शहाणपण अशा दर्जाचे आहे की, या पळवाटांचा वापर करून अनेक सत्तांतरी घडवली गेली. यातील अगदी अलीकडचे उदाहरण म्हणजे जुलै २०१९ मध्ये कर्नाटक राज्यांतले आहे. यातील आकड्यांचे गणित समजून घेण्यासाठी २०१८ साली कर्नाटकात झालेल्या विधानसभांच्या निकालांवर नजर टाकावी लागेल.

कर्नाटक विधानसभेत एकूण २२४ आमदार असतात. मे २०१८ मध्ये झालेल्या निवडणुकांत भाजपला १०४ जागा मिळाल्या होत्या, तर काँग्रेसला ८० आणि जनता दल (नि) या पक्षाला ३७ जागा मिळाल्या. म्हणजे स्पष्ट बहुमत कोणालाच मिळाले नव्हते. राज्यपाल रमेश कुमार भाजपचे नेते येडियुरप्पांना सत्तास्थापनेसाठी आमंत्रित करण्याच्या तयारीत असताना जनता दल (नि) आणि काँग्रेस आघाडी यांनी आघाडी केली. त्यांची आमदारसंख्या ११७ झाली. म्हणून मग राज्यपालांना कुमारस्वामींना मुख्यमंत्रिपदाची शपथ द्यावी लागली. जुलै २०१९ मध्ये जनता दल (नि) आणि काँग्रेस यांच्या सरकारच्या विरोधात त्यांच्याच पक्षातील १५ आमदारांनी राजीनामे दिले. त्यामुळे कुमारस्वामींचे सरकार पडले. याच प्रकारे मध्य प्रदेशात सुद्धा मार्च २०२० मध्ये काँग्रेसचे सरकार गेले आणि भाजपचे सरकार आले. येथे सुद्धा काँग्रेसच्या २२ आमदारांनी बंड केले होते आणि काँग्रेसचे सरकार अल्पमतात गेल्यामुळे मुख्यमंत्री कमलनाथ यांना राजीनामा द्यावा लागला होता. त्यानंतर भाजपचे शिवराजसिंह चौहान मुख्यमंत्री झाले.

उपराष्ट्रपती व्यंकय्या नायडू यांनी मध्यंतरी बंगळूर येथे एका सार्वजनिक कार्यक्रमात बोलतांना म्हटले की, आपल्या देशात असलेला पक्षांतर बंदी कायदा कठोर करण्याची गरज आहे. त्यांच्या मते, एखादा लोकप्रतिनिधी एका पक्षाच्या तिकीटावर निवडून येतो आणि नंतर दुसऱ्या पक्षात जातो. हे चुकीचे आहे. आता या कायद्याला सुमारे ३७ वर्षे होत आली आहेत. एवढ्या वर्षांतला अनुभव डोळ्यांसमोर ठेवून पक्षांतरबंदी कायद्यात बदल करून या कायद्याच्या तरतुदी अधिक कठोर कराव्यात, असा मतप्रवाह प्रबळ होताना दिसतो. या कायद्याचा वर्षानुवर्षे दुरुपयोग होत आहे, ही गोष्ट खरीच आहे. पण मुळात लोकशाही तत्त्वांचा विचार करता या कायद्याची प्रस्तुतता काय, हाच प्रश्न आहे.

मे/जून २०२१मध्ये महिन्यांत जेव्हा पश्चिम बंगालमध्ये विधानसभा निवडणुका झाल्या, त्यानंतर पक्षांतरबंदी कायदा पुन्हा चर्चेत आला. तृणमूल काँग्रेसचे संस्थापक सदस्य मुकुल रॉय यांनी काही काळापूर्वी पक्षाला राम राम ठोकून भाजपमध्ये प्रवेश केला होता. रॉय यांनी ही विधानसभा निवडणूक भाजपच्या तिकीटावर लढवली आणि जिंकली. निकाल लागल्यानंतर मात्र त्यांनी पक्षांतर केले आणि ते तृणमूल काँग्रेसमध्ये दाखल झाले. दुसरीकडे तृणमूल काँग्रेसचे दोन खासदार शिसिर अधिकारी आणि सुनील मंडल यांनी मे २०२१ मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकांच्या काही दिवस अगोदर भाजपमध्ये प्रवेश केला. भाजपने त्याचप्रमाणे तृणमूल काँग्रेसने या लोकप्रतिनिधींवर पक्षांतर बंदी कायद्याच्या तरतुदीनुसार कारवाई करावी, अशी मागणी केली होती. वरील सर्व घटनांच्या विश्लेषणातून लक्षात येते की, एक तृतीयांश आणि नंतर दोन तृतीयांश या तरतुदींमुळे भारतीय राजकारणात घाऊक पक्षांतरे सुरू झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की, मूळ पक्षाच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होऊ लागले.

निष्कर्ष :

जागतिक परिस्थितीचा विचार करता जगातील कोणत्याही लोकशाही देशात असा कायदा नाही. आपल्याकडे मात्र कायद्याचे हत्यार वापरून पक्षांतरे रोखण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आपल्या देशात अनेक कायदे उदात्त हेतूंनी केले जातात. प्रत्यक्षात मात्र त्यातून भलतेच काही तरी निष्पन्न होते. जगभरातील लोकशाही शासनव्यवस्थांत पक्षांतर होत असतात. यात गैर असे काहीही नाही. पक्षाचे धोरण मान्य नसल्यास नेते/कार्यकर्ते पक्ष सोडतात. तेथे लोकनियुक्त प्रतिनिधी प्रसंगी पक्षाच्या एकूण धोरणाच्या विरोधातही मतदान करतात. अलीकडेच अमेरिकेत माजी राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या विरोधात महाभियोगाची कारवाई करावी का, यासाठी जेव्हा सिनेटमध्ये मतदान घेतले, तेव्हा ट्रम्प यांच्या रिपब्लिकन

पक्षाच्या सात सिनेटरांनी महाभियोग चालवावा, या बाजूने मतदान केले होते. असा प्रकार जर भारतात झाला असता तर 'पक्षांतर बंदी' कायद्यानुसार त्या सात खासदारांची खासदारकी मात्र रद्द झाली असती. थोडक्यात या कायद्यामुळे पक्षप्रमुखांची दादागिरी सुरू झाली, जी अंतिमतः लोकशाही मूल्यांना मारक आहे. लोकप्रतिनिधी जरी पक्षाच्या तिकिटावर निवडणुका लढवत असले तरी त्यांना मतदार निवडून देतात, पक्ष नाही. निवडून आलेल्या आमदार/खासदारांचे उत्तरदायित्व मतदारांशी असते, पक्षाशी नाही. भारतात पक्षांतराचा अतिरेक झाला. आमदार/खासदार पैशासाठी किंवा इतर आर्थिक प्रलोभनांसाठी पक्षांतर करू लागले. याची सुरुवात काँग्रेसने केली. संधी मिळताच इतर पक्षांनी हा कित्ता गिरवला. पक्षांतर बंदी कायद्यामुळे त्याला आळा बसला असला तरी त्यातील पळवाटांमुळे त्याचा उद्देश सफल झालेला नाही. राजकीय पक्षांतरे ही 'किरकोळ' कडून 'घाऊक' कडे सुरूच आहेत. म्हणूनच आता या कायद्याचे पुनरावलोकन करण्याची वेळ आली आहे.

संदर्भ :

- १) घाटोळ रा.ना., सामाजिक संशोधन तत्वे व पध्दती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००३.
- २) भोळे डॉ. भा.ल., भारताचे शासन व राजकारण - पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २०११.
- ३) भोळे डॉ. भा.ल., भारतीय गणराज्याचे शासन व राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २००५.
- ४) गोडबोले माधव, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा, राजहंस प्रकाशन पुणे.
- ५) व्होरा राजेंद्र, भारतीय लोकशाही, डायमंड पब्लिकेशन, नागपूर, २००९.
- ६) www.google.co.in
- ७) www.wikipedia.org
- ८) www.lokmat.com,
- ९) www.bbc.com